

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНОГО ДИСКУРСУ (НА ПРИКЛАДІ ВІРША М. СТАРИЦЬКОГО «ВИКЛИК»)

У статті узагальнено можливості використання концептуального аналізу тексту в поєднанні з екстралінгвістичним коментарем у процесі вивчення художньо-літературного дискурсу, визначено місце і роль концептуального аналізу тексту у комплексній моделі дискурсивного аналізу художнього твору. Теоретичні положення проілюстровано аналізом поетичного твору М. Старицького «Виклик».

Ключові слова: дискурсивний аналіз, екстралінгвістичний контекст, концептуальний аналіз тексту, художньо-літературний дискурс.

У становленні текстолінгвістики виділяють два етапи: структурно-граматичний (текст розглядають як статичний об'єкт) і функціонально-комунікативний. Провідним положенням другого етапу стає вивчення й розгляд тексту як комунікативного твору, процесу і продукту взаємопов'язаної діяльності комунікантів (О. І. Москальська, Т. В. Радзівська, О. О. Селіванова). З опорою на загальну теорію тексту вибудовувалась класична практика лінгвістичного аналізу тексту, описана у працях І. І. Ковалика, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, Л. О. Новикова, М. М. Шанського та ін. У своїх роботах науковці розкривали методологію лінгвістичного аналізу тексту відповідно до його головного завдання – виявлення й вивчення мовних елементів і мовностилістичної структури художнього твору. На сьогодні пріоритетними у розвитку лінгвістичної думки є антропоцентричний і когнітивний напрями, отже питання теорії і практики аналізу тексту розробляють на основі фундаментальних досліджень сучасної теорії дискурсу, теорії мовленнєвих актів, комунікативної і когнітивної лінгвістик. Так, еволюційним кроком можна вважати появу філологічного аналізу тексту (Н. О. Купіна, Н. А. Ніколіна, В. А. Маслова), концептуального аналізу тексту (Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарін, О. С. Кубрякова, В. А. Маслова), дискурсивного аналізу (Ф. С. Бацевич, Т. Ван Дейк, М. Йоргенсен, О. С. Кубрякова, М. Л. Макаров, К. С. Серажим, В. Є. Чернявська, Л. Філліпс) та інші.

Гадаємо, що саме дискурсивний аналіз стане інтегруючою ланкою на шляху до оновлення комплексної моделі аналізу тексту, оскільки він використовує сукупність прийомів вивчення тексту, пов'язаних з інтерпретацією не лише лінгвістичних, але й екстралінгвістичних чинників його творення і сприймання. Відомі, наприклад, спроба доповнити лінгвістичний аналіз тексту екстралінгвістичним коментарем та характеристикою жанрово-стилістичних особливостей побудови тексту (Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарін), виокремлення методу комплексного дослідження позатекстових факторів мовної особистості письменника задля виявлення у художньому тексті тематичної і стильової

домінант, образно-асоціативних полів, ключових слів і наскрізних образів (М. Крупа), використання під час філологічного аналізу тексту такого прийому, як характеристика мовної організації тексту з урахуванням різних видів контексту (Н. О. Купіна, Н. А. Ніколіна).

Загалом, у комунікативній структурі дискурсу поряд з екстралінгвістичним, прагматичним і граматичним компонентами виділяють і семантичний. Кожен з них визначає окремий етап аналізу цілісного дискурсу. Взаємодія дискурсивного і концептуального аналізів, як і використання їх у лінгвістиці тексту залишається поки що актуальним. Тому у статті ми поставили за *мету* описати вплив екстралінгвістичного контексту на формування концептуального простору тексту і на цій підставі визначити місце і роль концептуального аналізу у комплексній моделі дискурсивного аналізу художнього твору. Матеріалом для аналізу було вибрано вірш М. Старицького «Виклик (Ніч яка, Господи! Місячна, зоряна)».

Дискурсивний аналіз характеризується подвійною спрямованістю: він охоплює аналіз мовної тканини тексту як продукту мовленнєвої діяльності і водночас досліджує текст у дискурсі, тобто в дієвому просторі з урахуванням зовнішніх і внутрішніх факторів розгортання текстової комунікації. Задля аналізу експліцитно й імпліцитно виражених особистісних смислів у дискурсі в загальній моделі дискурсивного аналізу було виділено семантико-когнітивний аналіз тексту, який спирається на категоріальний апарат когнітивної лінгвістики. Так, у його основу була покладена схема концептуального аналізу художнього тексту, запропонована Л. Г. Бабенко і Ю. В. Казаріним, згідно з якою вивчення концептуального простору тексту передбачає визначення набору ключових слів тексту і базового концепту та опис концептосфери базового концепту. Під час проведення аналізу набір ключових слів тексту визначають шляхом застосування елементів асоціативного експерименту або ж у процесі прочитання тексту і виділення слів-лейтмотивів, повторюваних і частотних слів кожної мікротеми, при цьому в центрі уваги повинні знаходитись і назва, і епіграф твору. З-поміж виокремлених слів визначають ключове слово тексту, яке і становить базовий концепт, причому їх у творі може бути декілька. Вони утворюють ядро твору, а всі інші слова тематично групуються навколо них. Опис концептосфери художнього твору передбачає характеристику атрибутів, асоціацій, уявлень, пов'язаних з виділеними концептами, на підставі чого виявляють імпліцитно виражені особистісні смисли, уточнюють інформацію про контекст творення дискурсу, будують тематичні лінії та описують семантичні зв'язки [1].

Вихідною позицією дискурсивного аналізу є екстралінгвістичний контекст, з яким пов'язане тлумачення основних лінгвокомунікативних одиниць рівня дискурсу: від мовних до семантико-прагматичних. Ураховуючи цей факт, концептуальний аналіз було доповнено ще одним параграфом: простежити, який вид контексту впливає на формування концептуального простору художнього тексту.

Екстралінгвістичні чинники творення художньо-літературного дискурсу потребують особливої уваги, оскільки художній твір, з одного боку, відображує уявну, створену свідомістю автора дійсність, а з іншого – існує і сприймається

невід'ємно від тієї дійсності, яка його породила. Зважаючи на це, можна виділити дві позиції у тлумаченні екстралінгвістичного контексту художньо-літературного дискурсу. Згідно з першою текст – об'єкт матеріальної культури, тому сприймається невідривно від постаті автора, часу і місця написання твору, конкретної ситуації й умов, в яких його було створено. Окреслені компоненти формують поняття екстралінгвістичного контексту художньо-літературного дискурсу, який уточнюють соціальний контекст (у масштабі – це ціла епоха з її суспільним устроєм, відносинами; ідеологічні і політичні переконання автора, релігійні і філософські погляди, соціальні теми); соціокультурний контекст (духовне життя епохи, естетичні принципи, ідеали, цінності); етнографічний контекст (відображення в тексті національно-культурних уявлень автора, рис національного менталітету, національних традицій, звичаїв); психологічний контекст (особливості психології особистості автора, світосприймання, інтереси).

З іншого боку, у художньому творі відтворюється реальна дійсність, у тому числі просторово-часові параметри, в яких діють герої твору, описані письменником за допомогою художніх засобів. У літературі художній час і художній простір об'єднують поняттям «хронотоп», «денотативний простір тексту».

Таким чином, будь-який етап дискурсивного аналізу розпочинаємо з виділення і вивчення екстралінгвістичного контексту, враховуючи при цьому лише ті види контексту, які відіграють вирішальну роль у творенні дискурсу.

Звернемось до конкретного прикладу. Об'єктом нашого дослідження виступає концептуальний простір художньо-літературного дискурсу, а саме концептуальний простір поетичного твору М. Старицького «Виклик (Ніч яка, Господи! Місячна, зоряна)» [5].

Ім'я видатного українського письменника, одного із засновників славетного театру «корифеїв», активного громадського діяча, пов'язане з розбудовою і піднесенням української національної культури, боротьбою за утвердження українського художнього слова. Любов і захоплення народною творчістю пояснюють звернення письменника до одного з найпоетичніших образів української народної і класичної лірики – образу ночі.

Ключовими словами вірша є *ніч, гай, небо, зорі, кохання, серденько, доля*. Відповідно до ключових слів вибудовується дві тематичні лінії: тема природи і тема кохання, об'єднані мовною домінантою «ніч», якою розпочинається вірш і яка утворює базовий концепт. Головні атрибути концепту «ніч» поєднані спільною семою «світло»: *ніч яка, Господи! Місячна, зоряна. Ясно, хоч голки збирай; небо незміряне всипано зорями*. Сміслові навантаження інших ключових слів розкривається у зв'язку із головним, базовим. Так, прикметною ознакою пейзажу української ночі є гай «чарівний, ніби променем всипаний». У місячному сяйві «грає перлиста роса», «срібною хвилею стелеться полем туман». Красу і загадковість української ночі передають і звукові образи, відтворюючи водночас тишу і ледь чутні голоси нічної природи: *[гай] чи загадався, чи спить; листя нестливно тремтить; тепло – ні вітру, ні хмар; ніч поклала всіх, соном окутала – ані шелесне в гаю*.

Крім того, тема природи виписана народнопоетичними символами калини, зорі, тополі, стрункої і високої осичини, які викликають стійкі асоціації, пов'язані з міфологічними уявленнями українців, та утворюють периферію концепту. Їх інтерпретація можлива при актуалізації етнографічного контексту, наприклад: *калина* – дівчина, кохання / туга, *тополя* – дівчина, краса, *зоря* – на ясні зорі, на тихі води (рідний край, Україна). Беручи витoki з народної творчості образ української ночі (пригадаймо: різдвяна ніч, купальська ніч) перейшов у літературу, зберігаючи генетичні зв'язки з народнопоетичними:

Ой місяченьку, наш братику,

Із сестричками-зірочками.

Світи, свічечко, проміннячком,

Щоб кресати кременячком (купальська пісня).

(Закувала зозуленька, 84)

Човен хитається серед води,

Плеще о хвилі весло,

В місячнім сяйві біліють сади,

Здалека видно село (пісня про кохання).

(Закувала зозуленька, 230)

Вірш М. Старицького «Виклик» належить до інтимно-особистісної поезії (психологічний контекст). Він передає емоційно-схвильованій настрій, стан закоханої і щирої душі ліричного героя. На тлі мальовничої нічної природи поступово розкривається друга тематична лінія – тема кохання, лексичними репрезентантами якої є переважно звертання: *коханая, рибонько, вірная, лебедонько*. Глибоке і сильне почуття закоханості, яке автор у вірші передає простими і поряд з цим ніжними словами, нав'язаними народними мотивами і покликом серця, близьке поетові. Вірш написано у 1870 році, коли М. Старицькому було 30 років. У 1862 році він одружується із Софією Лисенко і переїжджає у батьківський маєток, де, власне, і розпочинається його літературна діяльність. Молодий письменник перекладає Пушкіна, Лермонтова, Огарьова, Байрона, Гейне та пише власні вірші, з-поміж яких особливої популярності набув вірш «Виклик». Тому так щиро ліричний герой переживає, щоб кохана не промочила *ніженьки у холодній росі*, щоб ніхто не підслухав її *тиху розмову*. У межах вірша ядро концепту «кохання» становлять лексеми «серденько», «займеться», «жар».

М. Старицький вірно помітив мелодійний ритм народної пісні про кохання і переніс його у свій вірш, поєднавши ліричну тему із соціально-громадськими проблемами, якими переймалась прогресивно настроєна інтелігенція (соціальний контекст). Утворення українських громад (Київська громада, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства), боротьба за соціальну, земельну, освітню реформи, культурно-освітні програми діячів мистецтва, з-поміж яких помітну роль відіграв і М. Старицький, відтворюють картину життєвого і творчого шляху письменника. Власне, волелюбні ідеї, якими характеризується літературна діяльність письменників XIX століття і якими керувався у своєму житті М. Старицький, неминуче зазвучали й у вірші «Виклик»: *коханая, працею зморена; і над панами я пан; вороги твої; окривдженім долею клятою*. Ключове

слово «доля» тематично відноситься до концепту «кохання», надаючи йому особливого забарвлення: «чи ж нам, окривдженим долею клятою, й хвиля кохання – за гріх?». Ліричному герою випала доля кохати і будувати своє життя у соціально несправедливому суспільстві, отже, свою долю слід виборювати, а поряд із цим виборювати долю для народу.

Завдяки яскравій образності, кольорово-звуковій палітрі, пейзажним замальовкам та близькості до переживань простої людини і народу загалом вірш став народною піснею, відомим романсом, адже письменник крізь призму переживань ліричного героя передав образ цілої епохи, характер усього українського народу.

Спробуємо стисло описати модель концептосфери базового концепту «ніч», спираючись на проаналізовані види контексту – ситуативний, етнографічний, психологічний, соціальний, в яких він функціонує.

Модель концептосфери базового концепту «ніч» (на прикладі вірша М. Старицького «Виклик (Ніч яка, Господи! Місячна, зоряна)»):

Ядро: ніч; атрибутивні характеристики концепту – місячна, зоряна, ясно.

Приядерна зона: соном окутала, сплять.

Найближча периферія: гай, калина, туман, небо, зорі, тополя, роса, їх атрибутивні характеристики – срібний, чарівний, променем всипаний, пестливо тремтить, перлиста, холодна, тепло, ні вітру, ні хмар. З нею перетинається концепт «кохання» та його репрезентанти: *кохана (вірная ...)*, *серденько (мов жар)*, *доля, гріх, розмова (тиха)*, які стають актуальними і для концепту «ніч». Окремої уваги потребує лексема «**доля**» (зморена, праця, вороги, окривджені, клята), яка може посісти місце базового концепту, але не в межах означеного твору.

Далека периферія: авторські емоційні переживання – *що то за божя краса, чи ж нам (...) хвиля кохання – за гріх*; індивідуальні переживання читача.

Підсумуємо результати концептуального аналізу поетичного твору М. Старицького «Виклик (Ніч яка, Господи! Місячна, зоряна)», доповненого екстралінгвістичним коментарем.

Як видно, концептуальний аналіз гармонійно вписується у схему комплексного дискурсивного аналізу тексту, будучи спрямованим на розкриття семантико-когнітивної тканини художньо-літературного дискурсу.

У центрі дискурсивного аналізу текст постає як результат і водночас процес мовленнєвої діяльності комунікантів. Відомо, що художня література становить «особливий вид дії, яка здійснюється в певній ситуації і визнається учасниками цієї дії як літературна. Очевидно, що література виникає в досить складному акті, результат якого – текст, а завершується акт читачем» [4, 112], тобто художній твір – це процес «віртуальної» взаємодії автора і читача, уявний діалог, який вони ведуть між собою, а результат цієї взаємодії, співтворчості «фіксується в тексті засобами писемної мови, яка є формою розмовного мовлення автора, оповідача, персонажів» [3, 408]. Природно, що заглиблення у семантичний простір художнього тексту не можливе без актуалізації екстралінгвістичного контексту – соціального, психологічного, ситуативного, етнографічного, який забезпечує набір спільних пресупозицій учасників

літературної діяльності, важливих для розуміння не лише ідейної спрямованості художнього твору, а й прочитання імпліцитно виражених особистісних смислів у дискурсі.

Так, домінуючими у вірші М. Старицького «Виклик» виступають психологічний та етнографічний контексти, за якими легко прочитується та інтерпретується внутрішній зміст концепту «ніч», а саме образ закоханої, ніжної і волелюбної української душі.

Нарешті, концептуальний аналіз, який у моделі дискурсивного аналізу відповідно до структури дискурсу було означено як семантико-когнітивний, дозволяє, з одного боку, заглибитись в ідейно-художній зміст твору, а з другого – вивчати парадигми культурно та історично важливих концептів, їх ментальну природу, динаміку розвитку і водночас константні національно-культурні концепти, їх місце у творчості окремого письменника або письменників певної епохи, роль літератури в розвитку концептосфери національно-лінгвокультурної спільноти.

Оспіваний народом, опоетизований відомими українськими і російськими письменниками, композиторами та художниками образ української ночі можна віднести до базових концептів української культури, дослідження якого у перспективі вимагає звернення до широкого екстралінгвістичного контексту і концептуального аналізу не лише художніх, але й музичних та образотворчих творів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабенко Л. Г., Казарин Ю. В. Лингвистический анализ художественного текста: Учебник. Практикум. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 496 с.
2. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. – К.: Веселка, 1989. – 606 с.
3. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
4. Лузина Л. Г. Художественный текст в коммуникативном аспекте // Проблемы типологии текста: Сб. науч. аналит. обзоров. – М., 1984. – С. 108-123.
5. Старицький М. П. Твори: В 6 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 1. – 543 с.

The possibility of using concept text analysis and extralinguistic commentation in the researching literary discourse is generalized in the article. The major attention is paid to the connection between concept and discourse analysis.

Key words: concept text analysis, discourse analysis, extralinguistic context, literary discourse.